

Շին հայկական օրացույցի մասին

Հայերը, ինչպես և աշխարհի մյուս հին ժողովուրդները, վաղնջական ժամանակներից ունեցել են ժամանակը եաշվելու իրենց եամակարզը՝ օրացույց և տոմար:

Մեզ եայտնի հին հայկական օրացույցը արեգակնային շարժական օրացույց է, որով ասրին րադկացած է 30 օր պարունակող 12 ամիսներից և 5 օր արսրունակող 13-րդ՝ եավելյալ ամսից: Հայկական օրացույցի ծագման հարցով գրադվել են րագմաթիվ եայ և օտարագգի գիանականներ, սակայն առ սյսօր նրա ստեղծման ժամանակաշրջանը և մեզ հայտնի օրացույցի գործածության մեջ դրվելու ժամանակը մնում են անեայտ:

Այս հարցը հեաաքրքրել է նաև միջնադարյան հայ սլսամիչներին և տոմարագետներին: Անանիա Շիրակացիի իր «Տիեգերագիտություն և ստմար» աշխատության մեջ նշում է, որ հայոց ամսանունները մարդկության կողմից Աստծուն հավսաալուց ավելի վաղ են՝ Հովհաննես Իմաստասեր Աարկավագը «Մեկնութիւն աոմաըիս եայկազնեայ» աշխատության մեջ ասում է, որ եայերը տարին րաժանել են ամսիների երեակն Մովսեսից աոաջ. և եսլոց նախագետ Հալկն է ի պասիվ ասորեստանյան Բելի դեմ տարած եադթանակի կարգիլ ամիսներ և դրանք անվսնակոչել իր ուսարերի և դուստրերի անուններով¹:

Ղևոնդ Ալիշանը եսլոց աոմարի աոաջացման ասրիթիվը որոշելու համար ելակետ է ընդունել 428 թվսկանը, երր եսլոց օրացույցով նավսասարսի 1-ը եամընկել է հուլյան օրացույցի օգոստոսի 11-ին: Կատարելով պարզ հաշվսրկ 428թ-1460-1460 տարի՝ ստացել է մ.թ.ա. 2492 թվսկանը²: Այս 1460 տարին այն ժամանակաշրջանն է, որի ընթացքում տարվս աոաջին ամսվս աոաջին օրը, 4 սսրիմ մեկ մի օրով տեղսվտխվելով, վարադաոնում է իր սեղր՝ 365x4=1460:

Պասմանեայր Սովսես Խորենացիի, պատմելով եսլոց Արաաշես 1-ին թագավորի (մ.թ.ա. 189-160թ.թ.) կաաարած րարեվտիումների մասին, եասուկ սեղ է եասկացնում նրա կողմից օրացույցի և աոմարի կարգավորմանը³:

Այն, որ դեոևս վսդնջական ժամանակներում հայկական լեոնաշխարհի րնակիչները ժամանակը եաշվելու նպատակով դիտարկել են երկնային լուսաաուների շարժսւնը և ունեցել ինքնուրույն ասադագիասկան գիանիքներ, վկայում են մ.թ.ա. 5-1-ին եագարամրսկների րագմաթիվ ժայոասակերները: Դրանց եսկայական խմբեր կան րարձր լեոնային գոահներում՝ Արագածի լանջեղին, Սյունիքի և Գեդամա լեոներում⁴: Այս րարձրադիր վայրերը շատ հարմար էին ասադային եթկնքի դիաարկումների եամար: Հնագիտական ուսումնասիթությունները ցույց են ավել, որ մման դիաարկումներ կաաարվել են նաև ցածրադիր վայրերում, ինչպես օրինակ՝ Արարատյան դաշաավայրում գանվող մ.թ.ա. 3-1-ին եագարամրակներում գոյասևած Մեծամոըի բնակավայրում: Այսաեղ հզոր մեաալորգիական և կրոնապաշտամունքային համալիրների եարևանությամր գործել է միջօրեականներով կողմնորոշված, միմյանց նկատմամր մոա 2,5մ րարձրություն ունեցող երեք եարթակների վրա սեղադրված ասադադիաարան: Ասադադիաարանի քարե սեղանի վրա պահպանվել են լուսաաուների պասկերներ, կողմնորոշիչ նշաններ և այլն⁵:

Հայաստանի թագմաթիվ ժայոանկարների վրա պասկերված են արեգակր, լուսինը ասարեր փուլերում, եամսատեղությունները, կեոդանակերպի խորերդանշանները, ինչպես նաև աիեգերքի շարժման փովոխությունները արտացոլող դիցարանական պատկերացումները (նկար 1): Ու. Օլկոաի կարծիքով՝ կեոդանակերպի

1. Անանիա Շիրակացի, Տիեգերագիտություն և ստմար, Երևան, 1940թ., էջ 76:

2. Ա. Աբրահամյան, Հովհաննես Իմաստասերի մասնագրությունը, Երևան, 1956թ., էջ 224:

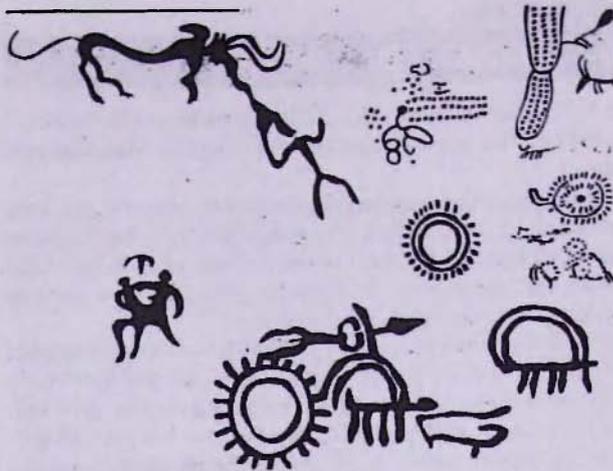
3. Ղևոնդ Ալիշան, Հուշիկը Հայրենեաց Հայոց, Վենետիկ, 1869թ., էջ 95:

4. Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, Երևան, 1990թ., էջ 122:

5. Գ. Կարախանյան, Պ. Սաֆյան, Սյունիքի ժայոասպատկերները, Երևան, 1970թ., Հ. Մարտիրոսյան,

Հ. Բարայեյան Գեդամա լեոների ժայոասպատկերները, Երևան, 1981թ.:

6. Է. Խանգադյան, Մեծամոը, Երևան, 1973թ., էջ 142-149:

(Նկար 1) Ժայռապատկերներ Մառնիքի և Գեղամա լեռներից

համաստեղությունների անուններ տալն ունի շուրջ 5000 տարվա պատմություն. և համաստեղությունների անուններ տվող մարդիկ ես-վանաբար ապրել են Եփրատ գետի հովտում ու Արարատ լեռան շրջակայքում:

Հայաստանում հայանաբերված աստղագիտական բովանդակությամբ ժայռապատկերների՝ երկնային մարմիններ և աստղատներ ներկայացնող խորերդանիշներից շատերը նույն ձևով և նույն բովանդակությամբ օգտագործվել են հայ միջնադարյան սիմվոլիկայում և

քիչ են տարբերվում ներկայումս գործածվողներից: Այս ամենից եետևում է, որ հայկական օրացույցը և տոմարը ստեղծվել են անհղում, հայ ժողովրդի նախնիների կողմից ու զարգացել հայ ժողովրդի զարգացմանը զուգընթաց:

Հայկական շարժական օրացույցի արտաքին նմանությունը եզիպտական և իրանական օրացույցներին դեռես չի փատտում հայկական տոմարի իռխատյալ յիները: Հատկանշական է, որ տարբեր ժողովուրդների առմարներին քաջածանոթ Հովհաննես Իմաստասերը, եզիպտական օրացույցից օգտվող յոթ ժողովուրդների շարքում նշելով հայերի մերձավոր եարևաններին՝ աղվաններին և վրացիներին, չի եիշատակում հայերին: Հայկական և եզիպտական օրացույցներն ունեն տարբեր ներքին կառուցվածք. ինչն արտահայտվում է տարվա եղանակների թվում, եզիպտացիների կողմից ամիսը ասանօրյակների ու ենօրյակների բաժանելու պրակտիկարսմ (բացուկայում է հայերի մոտ), շարժական օրացույցը որոշակի ժամանակահատվածներում ռեալ ժամանակի եետ համապատասխանեցնելու համակարգում: Տարբեր են եզել նաև այդ օրացույցների տարեսկիզբները և այն որոշելու համար կողմնորոշիչ ծատայող երկնային բուսատուները: Այսպես, եթե եին եզիպտացիների համար որպես այդպիսին էր ծառայում սրբազան Սոթիա-Սիրիուս աստղի եեիտոիկ ծագումը, որին հեատում էր Նեղոսի վարարումը և զարնանամուտը, ասրս եին հայաստանցիների համար, Բյուրականի աստղագիտարանի գիսաշիատող, աստղագետ, տոմարագետ Գ. Բրուտյանի կարծիքով՝ այդպիսին ծառայել է Հայկ-Օրիոն համաստեղության Բետելգեյզե ամեհնապայծառ աստղի եեիտոիկ ծագումը: Սանրանանորեն վերլուծելով հայտնի սալյայները և եղած կարծիքները, կատարելով համառայատախան աստղագիտական եաշվարկներ՝ Գ. Բրուտյանը հայկական տոմարի սկզբնավորման թվական է համարում մ.թ.ա. 2341 թիվը:

Մեր կարծիքով բացի հայ ժողովրդի կողմից, որպես նախաեոր, Հայկի ասավածացումից և պաշասամներից, նրան երկնականարի եսկա ընրումելու իրողությունից, այս վարկածի օգտին են խոսում Անանիա Շիրակացու և Հովհաննես Իմաստասերի նշված եաղորդումներն այն մասին, որ Հայկն է եղել տարվա շրջան հատաստողը, ու ամիսները նրա զավակներն են: Անկասկած է, որ միջնադարյան հայ տոմարագետները քաջածանոթ են եոել Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմությանը»¹⁰, ուր Պատմաեայրը բազմիցս նշում է Հայկ

7. Հ. Բաղայան, Հայոց առմարի պամություն, Երևան, 1976թ., էջ 17, Դ. *Олькот Легенды звездного мира, Санкт-Петербург, 1914г., ст. 8:*
 8. Ա. Արրահամյան, նույն տեղում, էջ 215:
 9. Գ. Բրուտյան, Հայոց առմարի որոշ եարցերի մասին, Էջմիածին: թիվ 2, Երևան, 1985թ., էջ 54-55:
 10. Ա. Արրահամյան, Շիրակացու մատենագրությունը, Երևան, 1944թ., էջ 145:

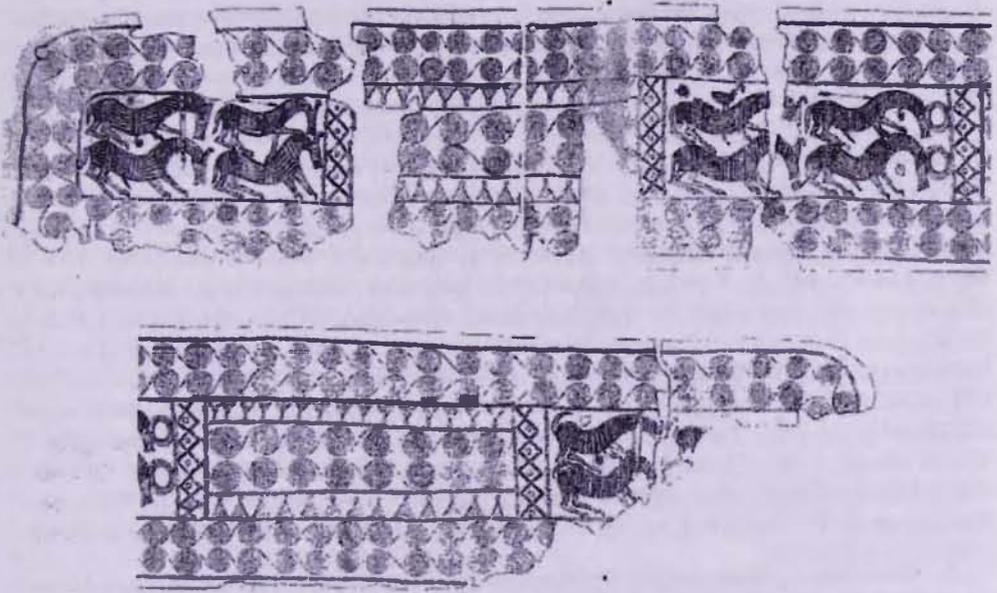

(Նկար 2) Տիգրանի Մանի ավազանից

Նաեապեսի գալականների, թոռների և նրանց զարմի ամուսնները, որոնց թվում սակայն եայկական ամսանուններ չկան: Հայկական 12 ամսանունները կապված են բնության երևույթների կամ աստվածությունների եեա և ժողովրդի կողմից որպես ամձնանուններ չեն գործածվել: Հայ ժողովրդի եավաքական հիշողություն մեջ Հայկի, որպես տարվա շրջան սահմանույի կերպարը անկասկած կապված է նույնանուն եամաառեղության, որպես ժամանակը կանխորոշողի և ժամանակի բնթացքը եամակարգողի, դերի եեա:

Հին Հայաստանի օրացույցի ե առմարի սկզբնավորման ու զարգացման մասին առաա նյութ կարող եմ աալ մեծ քանակությամբ ենագիաական գաածոները, որոնց մի մասն ունի ծիսապաշամունքային բնույթ և օգտագործվել է եիմնականում քրմական դասի կողմից: Ինչպես գիտենք, եենց այս դասի պարտականությունների մեջ էր մանում ժամանակը եաշվելը, կրոնական ծիսակատարությունները և տոները սահմանված օրերին անցկացնելը:

Ժայտապատկերներից զաա՝ մ.թ.ա. 3-1 եազարամյակներով թվագրվող բազմաթիվ ծիսական իրերը և դրանց վրա եղած լաակերներն ու զարդանախշերը որոշակի տեղեկատվություն եմ պարունակում դրանք պարասառղ և օգտագործող մարդկանց տիեզերական պատկերացումների, աշխարհի կառուցվածքի, ժամանակի եոսքի և ժամանակաչափության վերաբերյալ: Այս տեսանկյունից, ըսա ենագետ Հ. Մնացականյանի և տոմարագետ Բ. Թումանյանի, մեծ արժեք է ներկայացնում Մանի ավազանից

(Նկար 3) Բրոնզե գոտի-օրացույցը Մանահիմից

(Նկար 4) Ծիսական անոթ Մանախինից

հատմաբերված բլունգե քիթեղից իրը (նկ.2): Այն թվագրվում է մ.թ.ա. 10-9 դարերով և հեղինակների կարծիքով՝ հանդիսանում է սիեզերքի երկրակենտրոն մոդել: «Նրա ստորին մասում եամեմատաբար մեծ փափերով պակեբերված է սնամեջ երկիրը՝ շրջապատված ջրային և մթնոլորտային շերտերով, իսկ դրանից վերև պատկերված են 7 լուսատուները: Ընդ որում, ամենավերևի ճառագայթող սկսվառակը մեծ է և եավանաբար խորերդանշում է արևը»¹¹:

Հին եայասաանցիների օրացուցային եամակարգի ուսումնասիրությունը եամար մեծ եետաքրքրություն է ներկայացնում 1946 թվականին Սանաեին գյուղում եողային աշխատանքների ընթացքում պատասեակա-նորեն րացված դամբարանից եայտմաբերված քրոնգյա գոաին¹² (նկ.3): Դամբարանն ունի

2,4մ երկարություն, 2,3մ լայնություն և 1,2մ խորություն: Մյակ հանգուցյալի եետ գոտուց րացի դամբարանում եղել են քրոնգից ապարանջաններ, մատանիներ, սարդիոնից և ապակու մածուկից ուլունքներ, ինչպես նաև 12 կավամաններ: Առանձնատետուկ ուշադրությամբ է արժանի կավանոթներից մեկը: Սրա վրա մեծ արվեստով ներկայացված են սյաշամունքային և ծիսական բնույթ ունեցող կենդանիներ (նկ.4):

Քրոնգյա գոաիները Հայաստանում լայն կիրառություն են ունեցել մ.թ.ա. 13-6-րդ դարերում¹³: Դրանք մեծամասամբ գարդանախշված են դիցաբանական, երկրապափական, ոռզմի կամ որսորդական սյուժետային պակեբերով: «Գոաի» բառը եայերեմում ունի նաև «քամար» ձևը (կամար) և կապվում երկնակամարի գաղափարի եետ: Հենց գոաիներն իրենք եղել են ծիսական առարկաներ, և դրանց պաշտամունքը մեծ տարածում է ունեցել Հայկական լեռնաշխարհի եյուսիսարևելյան շրջաններում¹⁴: Դամբարանից հայտմաբերված ծիսական իրերի աուստությունը հեղինակներին թույլ է ավել ելրակացնելու, որ հանգուցյալը եղել է քուրմ, որի հասարակական ֆունկցիաների մեջ էր մտնում ժամանակի հաշվումը և միշտ ժամանակին ծիսական արարողությունների կատարումը¹⁵: Քննարկվող դամբարանը և քրոնգյա գոաին թվագրվում են մ.թ.ա. 10-9-րդ դարերով: Գոտու քիթեղն ունի 1մ եաստություն, 15ամ լայնություն և 95,5սմ երկարություն: Գոտին եգրագծված է: միմյանց միացած պարույրներով, կան նաև կետեր, եռանկյունիներ և ոռմբեր: Գոտու միջին մասում պատկերված են նույն ուլղությանը ընթացող չորսական ձիերի 3 խմբեր, որոնց տարրեր համադրություններով ուղեկցում են տարրեր դիրքերում գտնվող արեգակի, լուսնի եղջյուրների, թռչնի, նեաի և սպիրալաձև կախիկի պատկերներ: Հեղինակների հետազոտմամբ՝ գոտու վրա պատկերված են 236 պարույր և 118 կետ, որոնց գումարը՝ 354, եանդիսանում է լուսնային օրացուցային տարվա օրերի քիվը: Լուսնային օրացույցով տարին կազմված է 12 ամսիներից, որոնցից 6-ը պարունակում են 29 և 6-ը՝ 30 օր (6x29+6x30=354): Ամիսների՝ տարրեր քանակությանը օրեր ունենալը պայմանավորված է լուսնային սինոդիկ ամսվա տևողությամբ, որը կազմում է 29 օր 12 ժամ 44 րոպե և 3 վա րկյան, ինչը կլորացնելով՝ կունենանք 29,5 օր: Վիզուալ դիտումների միջոցով մարդիկ շատ վաղուց են նկատել նորալուսնից նորալուսին ընկած ժամանակահատվածի տատանումները 1 օրվա տևողությամբ և մշակել այդպիսի եամակարգ: Արեգակի տարրեր

11. Բ. Թումանյան, Հ. Մնացականյան, Բրոնզի դարի գոաի-օրացույցը, Երևան, 1965թ., էջ 10-12:

12. Բ. Թումանյան, Հ. Մնացականյան, նույն տեղում, էջ 26:

13. Ե. Пюторовский, История и культура Урарту, Ереван, 1944г., см. 275:

14. S. Esayan, Gurtelbleche der älteren Eisenzeit in Armenien, Beiträge zur allgemeinen und vergleichenden archäologie, Band 9, 1984, 173-174.

15. Բ. Թումանյան, Հ. Մնացականյան, նույն տեղում, էջ 34:

դիքերը՝ քարձրությունները ձիերի նկատմամբ, ցույց են տալիս, որ գոտին պտտրաստողներն ու օգտագործողները եստակ գիտելիքներ են ունեցել գիշերաեամասարների և արևադարձերի վերաբերյալ, այսինքն, գիտենալով այս երևույթների պարբերությունները, գիտեցել են արեգակնային տարվա տևողությունը և ունեցել են լուսնային օրացուցային տարին արեգակնային հեռ եամասաստիսնեցներու եամակարգ: Այն իրականացվող է (365-354=11 օր) այլ 11 օրերը որոշակի պարբերականությամբ որպես եավելյալ ամիս ներմուծելու միջոցով:

Ըստ եեղինակների՝ ձիերի 3 խմբերը ներկայացնում են տարվա 3 եղանակները, իսկ ձիերից յուրաքանչյուրը ամսվա խորերդանիչ է՝ 12 ձիեր = 12 ամիսներ: Գոտու վասլի 27 եոանկյունիները ներկայացնում են լուսնի դրակոնիկ ամսվա օրերի թիվը, իսկ 4 խմբի բաժանված 6-ական և 7-ական ռոմբերը ունեն 6 աշխատանքալին և 1 եանգսայան օր ունեցող շարաթվա գաղափար¹⁶: Հեաագա ուսումնասիրողները, որոնք անդրադարձել են այս գոտի-օրացույցին. ընդունել են եեղինակների եգրաեանգումները, րացառությամբ պրոֆեսոր Է. Ադայանի, որը ռոմբերի դերի վերաբերյալ աուադարում է ավելի եանգիչ և սրամիտ վարկած: Նկատի ունենալով, որ հին եայկական օրացույցի ամսվա 30 օրերից յուրաքանչյուրը ունի իր եաաուկ անունը, պրոֆ. Է. Ադայանը գտնում է, որ նավսլինում ամիսը շարաթների բաժանած ժողովրդի կոպմից եետագայում շարաթվա 7 օրերի անունների փոխարեն ամսվա 30 օրանուններ օգտագործելը, (դրանք մտասյսեելը բնականարար քառակի դժվար է) ոացիոնալ չէ, և կլիներ արդեն ունեցած փորձից նաեանջ դեպի ետ:

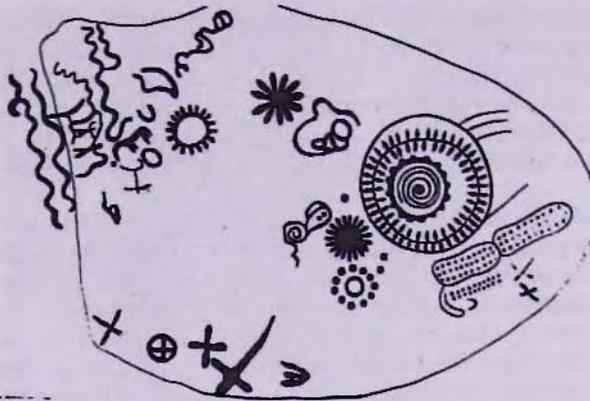
Նրա կարծիքով 7-ական և 6-ակտն ռոմբերի խմբերի միջոցով արտաեայտվել է նաեանջ տարիների պարբերության գաղափար: Ալսինքն երկու 6-յակներն արտաեայտում են 12 ամիսներից բաղկացած տարվա գաղափար, իսկ մեկ 6-յակը և մեկ 7-յակը՝ 13 ամիսներից բաղկացած տարվա գաղափար: Այս՝ լրացուցիչ 13-րդ ամիսը գոյանում է վերը նշված 11 օրերի եոանյա գումարից: Երկրորդ 7-յակը գոյությունը ցույց է տալիս, որ օրացույցի ճշտման եամար կիրառվող է ոչ թե մեկ եոանյա, այլ վեցամյս պարբերություն, որը եոամյսյից ավելի արդյունավետ է¹⁷:

Մեր կարծիքով գոտին ունի լրացուցիչ ուսումնասիրության կարիք, և նրա վրայի պասկերներն ու գաղափարները կարող են մեկնաբանվել նորովի: Ընդունելով, որ 12 ձիերը կարող են խորերդանչել 12 ամիսներ, կարծում ենք, որ ձիերի երեք խմբերը, որպես տարվա 3 եղանակների բաժանված լինելու արտաեայտություն վարկածը եամոգիչ չէ: Հայկական լեոնաշխարհում, ուր նույնիսկ դաշաավայրերի միջին քարձրությունը ծովի մակերևույթից 1000 մետրից ավելի է, աարվա 4 եղանակները իրարից եստակորեն տարբերակվել են, աուավել ևս, որ աաըվա 4 եղանակների եայերեն անվանումներից ու մեկը, ի աարերկություն մի շարք ամսանունների և շարաթվա օրերի անվանումների, փոխառյալ չեն, այլ ենդեվտագական ծագում ունեցող բնիկ հսյերեն բառեր են¹⁸: Աոավել եավանական է, որ գոտու օրացուցային բովանդակություն հիմնական իմասան արաեայտված է կենարոնական պատկերում, ուր 4 ձիերը մարմնավորում են տարվա 4 եղանակները: Այստեղ արևը ամենարարձր դիրքից տեղավոխվում է ամենացածր դիրքի, այսինքն՝ ներկայացված է ամառային արևադարձ-ձմեոային արևադարձ ընթացքը: 4 ձիերից երեքը ունեն ֆալուս, ինչը պտդարբերության խորերդանիչ է և ուղղակիորեն մատնանշում է տարվա 4 եղանակներից երեքի կապը բնության գարթոնքի, պտդարբերության, եասունացման և, ընդհանրապես, գյուղատնտեսական ցիկլերի եետ: Վերին ձիու մեջքին պատկերված ջրային թռչունը կարող է խորերդանչել գարունը: Աոաջին և երրորդ պատկերախմբերը ըստ պատկանված մասերի նույնն են, րացառությամբ երրորդ խմբի ձիերի՝ պոչերը վեր րարձրացրած դիրքի: Սրանց մոտ պատկերված արևանշանները կենտրոնական պատկերի արևանշանների եամեմատ գրավում են միջին դիրք և կարող են ունենալ գարնանային և աշմանային գիշերեավասարների իմաստ:

16. Բ. Թունանյան, Հ. Մնացականյան, նույն տեղում, էջ 41:

17. Է. Ադայան, Ակնարկներ Հայոց տոմարի պատմության, Երևան, 1986թ., էջ 19:

18. Հր. Անտոյան, Հայերենի արմաակական բառարան, Երևան, 1971թ., էջ 146, 221, 524, Գ. Ջահուկյան, Հայոց լեզվի պատմություն, նախագրային ժամանակաշրջան, Երևան, 1987թ., էջ 217:

(Նկար 5) Մև սարի՝ ժայռապատկեր օրացույցը

Ուսումնասիրողները ուշադրությունից դուրս են թողել առաջին և երրորդ խմբերը երկրորդ գույգ ձիերին միացնող լուծը: Քանի որ ձիերին լծված սայլ կիսմ սայլ փոխադրամիջոց չկա, լուծը ստանում է սիմվոլիկ բնույթ: Լուծի իմաստը բացատրվում է վրան արված 7 օղակներով, որոնց թիվը եամապատասխանում է լուսնի մեկ փուլի տևողությանը: Լուծը ասես եամակարգում է ձիերի՝ ժամանակի ընթացքը ըստ լուսնի փուլերի:

Չիերի բոլոր 3 խմբերի կոմպոզիցիայում եամոզես են գալիս սպիրալաձև կախիկները, որոնք արևի ռարձրացմանը և անկմանը զուգընթաց՝ տեղափոխվում են: Առույժմ այդ կախիկների իմաստի և նշանակության վերաբերյալ միայն ենթադրություններ կարելի է անել: Նկատի ունենալով, որ 1-ին և 3-րդ պատկերներում դրանք կախված են ձիերի փորսառակից, իսկ կենտրոնականում՝ վզից և սրունքից, կապվում են արևի շարժման, այսինքն տարվա եղանակների հաջորդականության եետ, և՛ 1-ին և՛ 3-րդ խմբերում փաստորեն փոխարինում են ֆալուսին, կարելի է ենթադրել, որ դրանց միջոցով ներկայացվել է կենդանական աշխարհի, կամ թեկուզ ձիերի զուգավորման, եղիության և սեռական սրսիվության, մակ ծնի ցիկլերը: Այս ենթադրության օգուի են խոսում մակ 3-րդ խմբի՝ առանց արական եակակնի ձիերի, պոչերը վեր ռարձրացրած՝ (զուգավորմանը պատրաստ) դիրքը: Չիերի 1-ին և 3-րդ խմբերի մասնակի տարրերություններով կրկնությունը խորերդանշում է ժամանակի անընդհատ եոսքը, տարվա եղանակների և դրանց եետ կապված բնության երևույթների եարաս և կրկնությունը: Գուսին մախիկն ուսումնասիրողների կողմից դիտարկվել է բաց՝ փոված վիճակում, սակայն իր կիրառական ձևով մրա 2 ժայրերը պետք է միացած լինեն, այսինքն ստացվում է ժամանակի ընթացքի, ցիկլային կրկնությունների, եղանակափոխի անընդհատ, փակ շրջան:

Անդրադառնալով 6-ական և 7-ական ումբերի նշանակության վերաբերյալ կարծիքներին՝ պետք է նշել, որ արեգակնային տարվա տևողության գիտենալը զոտուց օգտվողների կողմից դեռևս ապացույց չէ զոտու վրա պտոկերված 354 օր պտըունակող լուսնային օրացույցը լուսնաարեգակնային օրացույց ընդունելու եամար: Առավել ևս, որ լուսնային (354) և արեգակնային (365) օր օրացուցային ասարիների տարրերությունը կազմող 11 օրերը զոտու վրա ոչ մի կերպ արտահայտված չեն: Պետք է համաձայնվել պրոֆ. Է.Աղայանի՝ ումբերի դեղի մասին առաջ քաշած վարկածին, սակայն մեր կարծիքով եոամյա կամ վեցամյա պարրերությունները օգտագործվել են ոչ թե լուսնային օրացույցը արեգակնային տարվա եետ եամապատասխանեցնելու, այլ եենց լուսնային օրացույցի ճշուման եամար: Չէ որ լուսնային օրացույցից օգուվող բոլոր ժողովուրդների եամար բացուեիկ նշանակություն է ունեցել տարվա առաջրս օրը կամ ցիկլի սկիզբը նորալուսնի եետ եամապատասխանեցնելը:

Թվում է Հայաստանում մ.թ.ա. 10-9-րդ դարերում լուսնային օրացույցի առկայությունը եակասում է բազմաթիվ մատենագրական տվյալներին և ընդհանուր ճանաչում զոած այն կարծիքին, որ եայերն ի սկզբանե ունեցել են արեգակնային օրացույց, առավել ևս, որ արեգակնային օրացույցը եանդիսամում է լուսնային— լուսնարեգակնային օրացույցների զարգացման արդյունք: Մեր կարծիքով այստեղ եակասություններ չկան: Հին եայաստանցիների մոտ արևի պաշտամունքի եետ միասին տարածված էր լուսնի պաշտամունքը, և արեգակնային օրացույց ունեցող մարդիկ եատուկ կրոնաձիսական արարողությունների, պաշտամունքային տոների, ինչպես և տարվա մերքին բաժանումներում ճշտումներ կատարելու նպատակով արեգակնային օրացույցին զուգաեետ

կարող էին օգտվել նաև լուսնույին օրացույցից: Դրա լրավագույն ապացույցն այն փաստն է, որ ընդհանուր գարգացած քաղաքակրթություն և արեգակնային օրացույց ունեցող էին եգիպտացիները կրոնաժողովրդական արարողությունների և տնտեսական աշխատանքների ժամկետների կարգավորման նյաւտակով քաղաքացիական արեգակնային օրացույցի հետ միաժամանակ մ.թ.ա. 2-1 հազարամյակներում օգտվում էին լուսնային օրացույցից և տրեգակնային օրացույցում լուսնային ամիսների սկիզբը ճշաեւու նպատակով կիրառում էին 309 ամիսներից ընդհանուր 25-ամյա պարբերություն¹⁹:

Հայաստանում գոաի-օրացույցին նախորդող ժամանակաշրջանի՝ մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի օրացույցին համակարգերին են վերաբերում ժայռապատկերների երկու խմբեր, որոնցից մեկը հայտնաբերված է Գեղամա լեռների Շեյխ չինգլ (եռնագագաթի, մյուսը՝ Վարդենիսի լեռների Սև սար գագաթը տարածքներում: Դրանք ունեն ծովի մակերևույթից 3500մ և 3000մ բարձրություն և պրոֆ. Հ. Սարսիրոսյանի համոզմամբ՝ տաճար առողադիտարաններ են²⁰: Այս երկու խմբերից առավել հեաաքքիւր է Սև սարի 2-րդ՝ ամենամեծ հուշարձանը, որը պրոֆ. Հ. Սարսիրոսյանի ընդունմամբ՝ «Նախնադարյան արվեստի և տոմարի սքանչելի կոթող է»: Պատկերները փորագրված են ճմ՝ մակերես ունեցող ժայռի վրա (նկ.5): Այն նման է աստղային քարտեզի: Քարտեզի վրա եստակորեն զանազանվում են երկնային մարմինների 4 խումբ, որոնցից երեքը լցված են երկրաչափական պատկերներով, իսկ չորրորդը՝ երկրաչափական, մարդկային և կենդանական պատկերներով: Առանձին մարմինների տրամագծերը կազմում են՝ 100սմ, 40սմ, 30սմ: Պրոֆ. Հ. Սարսիրոսյանը, մանրամասնորեն ուսումնասիրելով պատկերների քանակը, առանձին պատկերների նշանների թիվը, դրանց հարաբերությունները, նկատել է, որ ալյտեղ «օրինաչափորեն հանդես են գալիս 94 և 82 թվերը, որոնք մույնսլես արտաեայտում են լուսնարեգակնային տոմարի հարաբերությունները»²¹: Նշենք սրայս, որ ժայռապատկերի ամենամեծ ֆիգուրը Հ. Սարսիրոսյանը շիտարկել է որպես արև՝ վրան եղած 94 նշաններով, իսկ լուսատուների մնացած պատկերների մեջ՝ խոլ համաստեղության խորերդանիշը և Երկվորյակներ համաստեղությունը ներկայացնող ձեռք ձեռքի տված երկու մարդկային կերպարանքները: Արևի պատկերի վրա հեղինակը եաշվել է 94 նշան և գաճում է, որ դա գարնանային գիշերեափասարից ամառային արևադարձ ընկած օրերի քանակությունն է: Այնուհետև, համադրելով այդ թիվը ժայռապատկերի մյուս թվային արահայտությունների հետ, եկել է այն եզրահանգման, որ այս ժայռապատկերը հանդիսանում է 365-օրյա արեգակնային օրացույց:

Մեր կարծիքով պատկերի կենտրոնում գտնվող փոսիկը, որից սկիզբ է առնում սպիրալը, նույնպես պետք է եաշվի նշանների թվում, ինչի տրոյունքում 94-ի փոխարեն կունենանք 95 թիվը: Առանձնահատուկ ուշադրության են արժանի պատկերված լուսատուների ճառագայթների 11,18,19 թվերը, որոնք ուղղակիորեն կապվում են որոշակի պարբերությունների, այդ թիւմ՝ խավարումների հետ:

Ինչպես նշվեց, Հայաստանի տիեզերական թվանդակությամբ ժայռապատկերները գալիս են մ.թ.ա. 5-րդ հազարամյակից, և երկնականաը համաստեղությունների ըաժանող մարդիկ սարել են Փոքր Ասիայում և Հայկական լեռնաշխարհում: Ներկայումս ընդունված կարծիք է, որ կենդանակերսի համաստեղություններն իրենց անվանումները ստացել են մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակի սկզբներին, հնարավոր է՝ և ավելի վաղ:

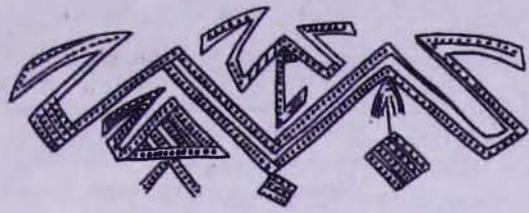
Պրոցեսիայի՝ երկրի պտտման առաճքի տեղաշարժի հետևանքով մոտավորապես 2160 տարվա ընթացքում գարնան գիշերեափասարի օրը տրեգակը տեղափոխվում է կենդանակերսի մի համաստեղությունից հաջորդը: Ներկայումս գարնան գիշերեափասարը համապատասխանում է Չկներ համաստեղությանը, իսկ մոտ 2200 թվականին այն կմտնի Ջրեոս համաստեղություն:

Մ.թ.ա. 4-3 հազարամյակներում գաղնանային գիշերեափասարի ժամանակ արեգակը գտնվել է Ցուլ համաստեղությունում և մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակի վերջերին սլն մտել է խոյ

19. И. Климишин, Календарь и хронология, Москва, 1985г., стр.144.

20. Հ. Սարսիրոսյան, Հ. Իւրայելյան, նույն տեղում, էջ 48-50:

21. Հ. Սարսիրոսյան, Գեղամա լեռների ժայռապատկերները, պրակ. 3, Երևան, 1981թ., էջ 51:

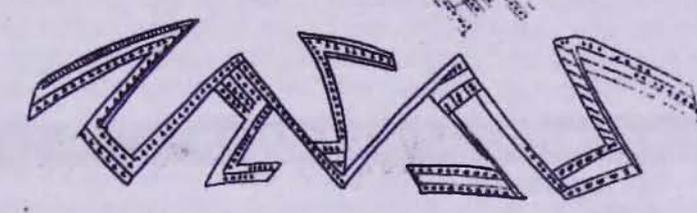

(Նկար 7) Զրեղանի Ա կողմի պատկերը

հավասար է արեզակնային տարվա օրերի թվին: Ներքին բաժանումների մեջ, չնայած ափրույթների փափերի տարբերությանը, խստորեն պահպանվում են նշանների եավասար քանակությունները: Կենտրոնական թռչնավիշայի մեծ պատկերը պարունակում է 2x95 նշաններ: 95 նշաններ են առացվում ինչպես պատկերը կենտրոնից սինետրիկորեն կիսելիս, այնպես էլ առանձին-առանձին իրար գուգանեռ ափրույթներում: Նույնքան նշաններ ունի մաև թռչնի պատկերը: Այս թիվը մեզ ծանոթ է Մև սարի կենտրոնական պատկերից: $95=5 \times 19$ ուղղակիորեն կուպվում է յուսնի և յուսնային տարին արեզակնային տարվա եետ համապատասխանեցնելու 19-ամյա պարբերությունների հետ՝ $19 \times 365 \text{օր} = 235$ ամիս 29,5 օր = 6939,6 օր: Թռչնի ոտքերի վրա արված նշանների թվերի՝ 6 և 7 գումարը տալիս է 13, նույնքան նշան է սյարունակում թռչնի իրանի ստորին՝ ոտքերի միացման ափրույթը: $6+7=13$ նշանների թիվը մեր կարծիքով խորերդանշում է 13 ամսից բաղկացած մաեանջ տարվա

Նշանների թիվը խոյալոր քրեղանի Ա կողմի պատկերի վրա (նկ. 7) 364 կամ 365 է, որը եամարյա

գաղափար: Առավել ևս, որ թռչնի եռանկյունաձև իթանի ներքին մասում առկա են 13 նշաններից թաղկացած ստորին տիրույթի վրա եեմվող 4 ափրույթներ, որոնցում արված 1,3,7,11 նշանները կարող են պատկերել

(Նկար 8) Զրեղանի Բ կողմի պատկերը

եավելյալ ամխա ունեցող տարիների եերթագայությունը սյարբերության մեջ: Նման պարբերությունները յուսնաբեզակնային օրացույցում գործածվել են Ամանորը նորայուսնի հետ եամապասախանեցնելու նագատակով: Կենտրոնական պատկերի կից անկյուն կազմող տիրույթների նշանների թիվը $18+23$ և $25+16=41$ է, որի երեք անգամ կրկնվելը պատաեական յինել չի կարող:

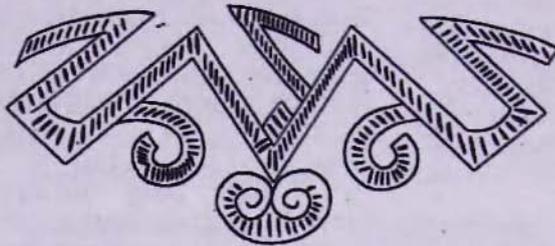
Խոյալոր քրեղանի Բ կողմի պատկերն (նկ. 8) ունի 252 նշան: Պատկերի վերին մասում կա մաև հավելում արտաեայտող մաս, որի առանձին ափրույթներում դրոշմված նշանների ընդհանուր քանակը 22 է: 252 թիվը եավելման ափրույթներում եղած նշաններին եաջորդական գումարման դեպքում առացվում են 264, 265 թվերը, որոնք կաղմում են գյուղատնտեսական տարվա օրերի մոտավոր քանակությունը:

Նշված կավանորի Բ կողմի պատկերը եամարքս նույնությամբ կրկնում է կարասի վոայի պատկերը: Այստեղ շեշված են 27՝ յուսնի դրակոնական ամսվա օրերի թիվը, 59՝ յուսնային գույգ ամիսների օրերի քանակությունը:(նկ.9)

Այսպիսով, ունեմալով 364-365 օրեր,(արեզակնային տարվա տևողություն) և $59=30+29$ յուսնային ամիս ունեցող համակարգ, գործ ունենք յուսնաբեզակնային օրացույցի հետ:

Զեթի ծիսական անոթների պատկերներում եղած թվային արտաեայտությունները եետագայում իրենց կրկնությունն են գտնում վերը նշված ծույրապատկերներում և Սանանինի ըրոնդե գոտի-օրացույցում:

Նյութի մանրամասն ուսումնասիրությունը բերում է այն եամոզման, որ տվյալ պատկերների նշանների թվային արտաեայտությունները ներկայացնում են ոչ միայն

(Նկար 9) Կարսի վրայի պատկերը

ընդհանրություն: Կրոնապաշտամունքային ընդհանրությունը պետք է արտահայտվեր կրոնական արարողությունների, ծեսերի և տոների համանման և եամաժամանակյա հոսկանացմամբ, որը կարող էր լինել ժամանակահատվածում կամ օրացույցի ընդհանուր համակարգի գոյության պայմաններում:

Քերի ամանների վրա դրոշմված լուսնաբազկային օրացույցը դեռևս լրիվ վերծանված չէ, սակայն փաստում է դեռևս մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակի վերջերին Հայկական լեռնաշխարհի բնակիչների՝ ինքնուրույն օրացույց ունենալը, որը կարող էր հիմք հանդիսանալ մեզ հայտնի եին հայկական արեգակնային օրացույցի եամար:

տարվա օրերը, այլև ամիսների օրերի քանակություն, լուսուցիչ ամսվա գաղափար, լուսնային օրացույցը արեգակնային տարվա եետ համապատասխանեցնելու եամակարգ: Կուր-արաքսյան մշակույթի խեցեղենի պատկերների, զարդանախշերի և սիմվոլների ընդհանրությունը եեթադրում է դրանց հիմքում ընկած պատկերացումների, հավատալիքների, պաշտամունքի

О ДРЕВНЕМ КАЛЕНДАРЕ АРМЕНИИ

РЕЗЮМЕ

А. ХАЧАТРЯН

Для решения вопроса возникновения древнеармянского календаря в последние годы широко используются археологические материалы:

Исследования наскальных изображений с космогоническими сюжетами 5-1 тысячелетий до н.э. показывают, что еще в недопамятные времена жители древней Армении наблюдали звездное небо, в разных изображениях фиксировали движения небесных светил, фазы луны, символы зодиакальных созвездий и т.д. Высокий уровень накопленных астрономических знаний стал основанием создания самостоятельного календаря.

В богатом археологическом материале 3-1 тысячелетий до н.э. имеется большое количество ритуальных вещей, которыми в основном пользовалось жеречество. В функции последних входило времисчисление и своевременное проведение религиозных мероприятий. Из археологических находок, по мнению специалистов, особый интерес представляют бронзовая геоцентрическая модель из Лчашена (10-9 века до н.э.) и бронзовый пояс - календарь того же времени из Санаина.

В краеведческом музее Ширака хранятся 3 керамических ритуальных сосудов из некрополя эпохи ранней бронзы (2-ая половина 3-его тысячелетия до н.э.) близ села Кети.

Расшифровка численных выражений точек и треугольников размещенных в декорах этих сосудов, указывает, что числа выражают продолжительность фаз луны, лунного месяца, и солнечного года. В совокупности это стилизованное изображение лунно-солнечного календаря.